

УДК 343.131

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.3.49>

ПСИХОЛОГІЯ УВ'ЯЗНЕНИХ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЇХ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ

Озерський І.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного та кримінального права і процесу,
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили
ORCID: 0000-0001-8356-0473
e-mail: ozerskuy-i-v@ukr.net*

Озерський І.В. Психологія ув'язнених та організація їх ресоціалізації в пенітенціарних установах.

У науковій праці здійснено психологічний моніторинг організації соціально-виховних заходів із засудженими до позбавлення волі в установах виконання покарань та розглянуто специфіку роботи психологів таких установ з в'язнями у напрямі її оптимізації. Загальний статус (правоздатність) засудженого не залежить від кваліфікації вчиненого ним злочину та його перебування у місцях неволі. Визначено, що не персоніфікованою якістю (властивістю) засудженого є його загальний правовий статус «засуджений», а не суб'єктивна здібність, поведінка, особисті погляди чи становище у суспільстві.

Важливим етапом для кожного засудженого є його ресоціалізація, а саме процес свідомого повернення його до нормального життя, адаптація до суспільства. Соціально-виховна робота в установах виконання покарань, фактично ґрунтується на створенні дієвих механізмів виправлення і ресоціалізації засуджених. Процес психокорекції та ресоціалізації засудженого – це нове пристосування особистості до соціального середовища, прийняття норм, законів, традицій, звичаїв, що були знівельовані або спотворені умовами перебування у місцях позбавлення волі. Відтак від цього етапу залежатиме подальша доля особи, а саме те, чи вчинить вона правопорушення, чи, навпаки, намагатиметься поліпшити своє соціальне становище. Процес ресоціалізації містить і зміни в особистості засудженого, й зміни в його свідомості, формуванні установки на законослухняне життя. І тут важливу роль відіграють саме процеси психокорекції (*зادля усунення недоліків у розвитку особистості засудженого*). У цьому разі засуджений психологічно повинен бути готовим, вмотивованим змінити свій спосіб життя.

У контексті представленої праці висловлено авторську позицію щодо неоднорідності об'єкта та предмета пенітенціарної психології як окремої підгалузі юридичної психології. Ця галузь психології вивчає психологічні факти, закономірності та глибинні механізми поведінки засуджених у виправних установах, формування соціально-психологічної моделі перевиховання ув'язнених та зміни їх негативних соціальних, особистісних установок, а також вироблення ефективних засобів соціально-психологічного впливу, що застосовуються персоналом пенітенціарних установ в процесі виконання різних видів покарання.

Ключові слова: пенітенціарна психологія, засуджений, ресоціалізація, психокорекція, перевиховання, вплив.

Ozerskyi I.V. Psychology of prisoners and organization of their resocialization in penitentiary institutions.

The article provides a psychological analysis of the organization of social and educational activities in penitentiary institutions and examines the specifics of psychologists' work in such institutions with prisoners in terms of its optimization. The general status (legal capacity) of a convict does not depend on the qualification of the crime committed or their stay in places of detention. It is determined that the non-personalized quality (feature) of a convict is his general legal status of «convict», not his subjective ability, behavior, personal views, or position in society.

An important stage for each convict is his resocialization, namely the process of consciously returning to normal life and adapting to society. Social and educational work in penitentiary institutions is based on the creation of effective mechanisms for the rehabilitation and resocialization of convicts. The process of resocialization includes changes in the personality of the convict, changes in their consciousness and the formation of an attitude to law-abiding life. The process of psychocorrection and resocialization of discharged prisoner is a new adaptation of the personality to the social midst, adaptation of norms, laws, traditions, customs which were lost earlier or undergone considerable distortion on condition that one was imprisoned. Thus from this stage it will be depended the further lawful and vice versa criminal vital activity of the person. And here, an important role is played by the process of psychocorrection, which allows to eliminate any shortcomings in the development of the convict's personality. In this case, the convict must be psychologically ready and motivated to change their lifestyle.

In the context of the presented work, the author's position on the diversity of the object and subject of penitentiary psychology as a separate sub-branch of legal psychology is expressed. This branch of psychology studies the psychological facts, patterns and underlying mechanisms of behavior of convicts in penitentiary institutions, the formation of a socio-psychological model of re-education of prisoners and changes in their negative social and personal attitudes, as well as the development of effective mechanisms of socio-psychological influence used by the staff of penitentiary institutions in the process of executing various types of punishment.

Key words: penitentiary psychology, prisoner, resocialization, psychocorrection, rehabilitation, influence.

Постановка проблеми. Наразі, чинне кримінальне-виконавче законодавство регламентує лише окремі аспекти психологічної роботи із засудженими в частині збереження, стабілізації соціально-психологічного клімату всередині груп ув'язнених та їх взаємодії з персоналом пенітенціарних установ, лишаючи поза увагою момент їх адаптації до умов життя на волі, зміни світосприйняття, когнітивно-поведінкових реакцій, шаблонів, установок, комунікацій, нових реалій та викликів сучасного світу.

Стан опрацювання цієї проблеми. Опрацюванням теоретико-правових та психологічних підходів до вивчення особистостей засуджених, а також динаміки відбування засудженими покарання в кримінально-виконавчих установах за умов застосування до останніх соціально-виховних та психологічних програм і заходів займалися як українські, так і закордонні вчені, серед яких, О. Джужа, О. Колб, Н. Береза, І. Мудрак, Р. Кацавець, В. Бедь, Г. Федоришин, Ю. Меркулова, Т. Матієнко, З. Дільна, К. Постоленко та ін. Проте й нині лишається відкритою та мало пересмисленою психологічна складова у вивченні особистостей ув'язнених та роботи з їх ресоціалізації до умов самостійного, загальноприйнятого соціально-нормативного життя в соціумі, що зумовлює актуальність теми представленого дослідження.

Метою статті є: дослідити юридико-психологічну природу відбування ув'язненими покарання та організацію їх ресоціалізації в кримінально-виконавчих установах України за участі пенітенціарного психолога.

Виклад основного матеріалу. Окремим розділом юридичної психології представлена пенітенціарна психологія (виправно-трудова чи кримінально-виконавча), що досліджує психологічні характеристики колективів засуджених, психологічні основи процесу їхнього виправлення і перевиховання (корекції) [1, с. 164]. Ця галузь психології вивчає психологічні факти, закономірності та механізми поведінки засуджених у виправних установах, соціально-психологічні явища, що виникають в їх середовищі, а також ефективність засобів впливу, що застосовуються співробітниками виправних установ в процесі виконання різних видів покарання [2, с. 4]. Як відомо, соціально-виховна та психологічна робота із засудженими здійснюється на підставі індивідуальних програм, які складаються на підставі класифікацій засуджених за їх соціально-психологічною (особистісною) характеристикою та реалізуються за допомогою програм диференційованого виховного впливу [3].

Основні завдання пенітенціарної психології це: визначення системи принципів і методів вивчення особистості засуджених; адаптація за існуючими методиками та розробка нових, спрямованих на більш дієвий психологічний вплив; вивчення психологічних особливостей засуджених відповідно до віку, життєвого досвіду, характеру вчиненого злочину; виявлення закономірностей зміни психіки в умовах позбавлення волі; дослідження закономірностей утворення і функціону-

вання груп засуджених та форм і методів психологічного впливу на особистість особи; підбір індивідуальних засобів психологічного впливу для ефективності урівноваження поведінки; виявлення психологічних чинників, що впливають на ефективність (ресоціалізації) свідомого відновлення засудженого у соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного, загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві. Це - вивчення чинників оновлення соціальних зв'язків як під час відбування покарання так і після цього; а також: психологічні рекомендації щодо підготовки повернення на волю та формування психологічної готовності до співжиття в нових умовах соціуму [4, с. 93].

Предмет дослідження пенітенціарної психології – психологічна структура особи, яка відбуває покарання (її адаптація, ставлення до встановленого режиму, вироку); психологічний бік формування мікрогруп та їхньої спрямованості; методи впливу та їх оптимальне сполучення, що застосовуються з метою створення необхідного психологічного клімату, та ін. До предмета пенітенціарної психології входить також система заходів, які забезпечують розробку і застосування прийомів виховного впливу, навчання педагогічного персоналу (вихователів), формування у них навичок, необхідних для здійснення виховних функцій [5, с. 19]. У психологічному аспекті покарання як кара, базуючись на закономірностях негативного підкріплення, тільки тоді буде дієвим, коли суд з урахуванням суб'єктивної сторони злочину і перспектив зміни особи засудженого вибере таку міру спричинення фізичних і моральних страждань, які б не робили його жорстоким, а примушували випробувати розкаяння совісті і прагнути до позитивних самозмін. У зв'язку з цим вибір типу виправної установи має на меті реалізувати наступні основні функції: карну, виховну і забезпечуючу [6, с. 126].

Водночас, Л. Орбан-Лембрик та В. Кошинець до основних сфер застосування та завдань пенітенціарної психології відносять [7, с. 250]: теоретико-методологічні основи вивчення особистості засуджених, адаптацію наявних та розроблення нових методик дослідження індивіда (групи), спрямованих на здобуття інформації з метою здійснення позитивного психологічного впливу на правопорушників; психологічні характеристики та динаміку особистості засуджених (дослідження їх психологічних особливостей, які зумовлені віком, життєвим досвідом, характером вчиненого злочину тощо; виявлення закономірностей зміни психіки засуджених в умовах позбавлення волі); морально-психологічний вплив на засудженого кримінального покарання як чинника, що ганьбить його (вивчення психічного стану засуджених, викликаного усвідомленням своєї провини чи невинуватості, із метою створення необхідних умов для їх адаптації); закономірності утворення й функціонування груп засуджених (вивчення механізмів формування різних видів груп, їх структури та характеру впливу на учасників); форми й методи психологічного впливу на особистість засуджених (визначення найбільш вдалих, цілеспрямованих добір та реалізація системи групових та індивідуальних форм і методів психологічного впливу з метою найбільш ефективної корекції поведінки); психологічні чинники, що впливають на ефективність ресоціалізації засуджених: вивчення впливу основних (режим, праця, стосунки в групах засуджених тощо) і факультативних (родинні та дружні зв'язки на волі, захоплення та ін.) чинників на процес перевиховання й ресоціалізації засуджених; розроблення практичних психологічних рекомендацій і порад щодо підготовки засуджених до життя на волі (підготовка та активізація психіки засуджених, формування психологічної готовності до життя в нових соціальних умовах).

Специфіка цієї галузі психологічних знань, на слушну думку Г. Федоришин, зумовлена складним та неоднорідним об'єктом вивчення. У полі зору пенітенціарної психології знаходяться особи, різні за віком, ступенем соціальної небезпечності та педагогічної занедбаності (засуджені вперше, неодноразово, особливо небезпечні злочинці), різні за станом здоров'я та за спрямованістю особистості, що звичайно накладає на цю галузь знань специфічність і своєрідність наукового пошуку. Неоднорідність об'єкта пенітенціарної психології зумовлює пошук у теорії та практиці найбільш ефективних форм, методів, засобів впливу на засуджених, причому в різних умовах, які залежать від режиму утримання засуджених. Зрозуміло, що умови проведення виховної роботи, наприклад у колонії загального режиму, значно відрізняються від умов роботи в колонії особливого виду режиму [8, с. 2].

Соціально-виховна та психологічна робота в органах і установах виконання покарань, а також інших соціальних інституцій, фактично створених для виправлення і ресоціалізації засуджених, повинна бути організована у відповідності до вимог ст.ст. 6, 65 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі КВК України), наказів, положень, інструкцій Державна кримінально-виконавчої

служби України, діяльність котрої спрямовується і координується Міністерством юстиції України. Психолог установи виконання покарань, слідчого ізолятора входить до складу соціально-психологічної служби установи, на нього покладено виконання завдань щодо вивчення засуджених та осіб, взятих під варту, з метою зменшення негативного впливу на особистість від перебування в умовах ізоляції від суспільства [9].

Варто зазначити, що психолог, окрім нормативно-правових приписів, повинен керуватися у своїй діяльності планами роботи заступника начальника з соціальної роботи та виховання, а також керівника психологічної служби пенітенціарної установи. При цьому, йому слід звертати увагу на об'єктивність складання характеристик на засуджених, їх відповідність матеріалам особових справ. Психолог має також ознайомитись з розпорядком дня колоній з метою уточнення чи доповнення організації проведення виховних заходів, участь у яких для засуджених є обов'язковою (ст. 123 КВК України). Статтею 124 КВК України визначено основні форми та методи соціально – виховної роботи з засудженими, а тому психологу необхідно виробити та сформулювати такі форми й методи.

Слід зауважити, що особистість засудженого – це певна динамічна система, в якій якості та властивості мають тісний зв'язок і взаємодію. Так би мовити, розвиток однієї якості чи властивості залежить від інших. Це, з позицій юридичної психології, чинить зворотний вплив на них. Адже у процесі перевиховання особистість засуджених має сприйматися як цілісність, а виховні впливи спрямовуватись на: формування потреб; розвиток свідомості, поведінки; надбання знань, навичок; зміцнення волі, формування моральних почуттів [4, с. 95]. Тут варто зауважити, що загальний статус (правоздатність) засудженого не залежить від кваліфікації вчиненого ним злочину та його перебування у місцях неволі. Адже, правоздатність будь-якої фізичної особи (людини) є персоніфікованою якістю (властивістю), що передбачена нормами права та полягає у здатності суб'єкта права мати суб'єктивні права та виконувати суб'єктивні юридичні обов'язки. Ця якість постійна, єдина та рівна. Натомість, не персоніфікованою якістю (властивістю) засудженого є його загальний правовий статус, а не суб'єктивна здібність, поведінка, особисті погляди чи становище у суспільстві. Відтак, не персоніфікованою якістю (властивістю) перебування особи у місцях неволі за обвинувальним вироком суду є її загальний правовий статус – «засуджений».

Для більшості засуджених притаманні специфічні емоційні стани: недовірливість, підозрливість, тривожність, дратівливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності тощо. Вони обумовлені трьома обставинами: 1) ізоляцією від суспільства і розміщенням у замкненому середовищі, 2) обмеженням у задоволенні потреб, у першу чергу біологічних, через тотальну регламентацію поведінки, 3) примусовим включенням до одностатевих соціальних груп. Жорстка регламентація поведінки правилами, що визначаються ворожим стосовно засудженого середовищем, та наявність широкого спектру санкцій за їх порушення формують пасивність і прагнення уникнути будь-яких змін [10, с. 7].

Важливим етапом для кожного засудженого є його ресоціалізація, а саме процес свідомого повернення його до нормального життя, адаптація до суспільства. Ресоціалізація це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Процес ресоціалізації містить і зміни в особистості засудженого, й зміни в його свідомості, формуванні установки на законослухняне життя. І тут, важливу роль відіграють якраз процеси психокорекції (*зادля усунення недоліків у розвитку особистості засудженого*). У цьому разі, засуджений психологічно повинен бути готовим, вмотивованим змінити свій спосіб життя. Можна говорити про те, що ресоціалізація дещо подібна до процесу соціалізації, який за своєю суттю такий, що забезпечує існування людини в суспільстві. Засуджений, а особливо, якщо він відбував покарання в місцях позбавлення волі довгий термін, починає по-новому вчитись жити в соціумі, відповідно, головним постулатом ресоціалізації стає соціальний розвиток засудженого та його самовизначення [11, с. 434].

У цьому разі, варто згадати Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення», яка затверджена наказом Міністерства юстиції від 21 грудня 2018 р. Саме участь засуджених осіб у вищевказаній програмі вважається важливою складовою процесу їх виправлення та ресоціалізації. Ця програма реалізовується соціально-психологічною службою в установі виконання покарань, проте разом зі спостережними комісіями, суб'єктами соціального патронажу, а інколи за їх згодою також і релігійними організаціями чи об'єд-

наннями громадян тощо. Варто зазначити, що згідно із цією програмою заходи щодо підготовки до звільнення особи починаються вже навіть із моменту її прибуття до місця позбавлення волі й, відповідно, будуть охоплювати весь період відбування особою покарання. Вони поділяються на декілька етапів, які мають у більшості організаційний компонент і стосуються з'ясування питань соціального характеру, як, наприклад, щодо наявних родинних стосунків засудженого, його освіти й професії. Засудженому пропонується набути освіти, надати допомогу по проблемних питаннях (*допомога засудженому в оформленні документів, наданні інформації про заклади соціальної адаптації для осіб, звільнених із місць позбавлення волі, їхнього розташування, контактні дані, умови прийому й проживання в них*) і зарахувати на курси підготовки до звільнення [12].

Відповідно до Типових посадових обов'язків психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора, основними завданнями психолога є розробка й реалізація спільно з персоналом установи індивідуальних і групових програм психокорекційного й педагогічного впливу на засуджених з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей і ступеня соціально-педагогічної занедбаності. До обов'язків психолога входить вивчення засуджених, які прибули до установи, складання їхньої психологічної характеристики, розробка індивідуальних програм соціально-виховної роботи із засудженими, здійснення заходів щодо соціально-психологічної адаптації засуджених та осіб, взятих під варту, до перебування в умовах ізоляції від суспільства й нейтралізації його негативного впливу на особистість, проведення за згодою засуджених та осіб, взятих під варту, тестової психодіагностики, індивідуальних і групових занять із психологічної корекції їх психотравмувальних станів, організування психологічної підготовки засуджених до життя після звільнення від відбування покарання [9].

У роботі з обстеження засуджених психологам допомагають спеціально підготовлені асистенти (при проведенні тестування) і співробітники загальної служби виконання покарань. Психолог надає свої висновки в письмовому вигляді у формі розгорнутої характеристики на засудженого і пропозицій щодо плану його ресоціалізації. Слід зазначити, що канадські колеги, з якими співпрацює пенітенціарна служба України в проєкті «Підтримка в'язничної реформи в Україні», стверджують, що ефективність реабілітаційних програм на пряму залежить від якості направленості наданих послуг у формі реабілітаційних програм, акцентують увагу на необхідності високої якості врахування індивідуальних особливостей засуджених (оцінки ризиків, криміногенних потреб злочинця) і використання методик пізнавальної (когнітивної) поведінки [13].

Висновки. Відтак, фахівець – психолог пенітенціарної установи, у межах своєї компетенції, з метою врахування індивідуальних особливостей засуджених для ефективної кореляції реабілітаційних програм має опрацювати та вивчити: щоденник індивідуальної роботи із засудженим; журнал обліку роботи із засудженими відділення соціально-психологічної служби; журнал обліку прийому з особистих питань засуджених відділення соціально-психологічної служби; надання психологічної допомоги засудженим та особам, взятим під варту; стан психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених з урахуванням їх індивідуальних особливостей, ступеню соціально-педагогічної занедбаності; наявність у персональному комп'ютері в обов'язковому порядку автоматизованих тестових методик; проводити психологічне вивчення засудженого та складати за його результатами психологічну характеристику перед розглядом засудженого на комісії з питань переведення умовно - дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, застосування амністії або помилування тощо.

Таким чином, робота із засудженими, це робота, яка покликана забезпечити суспільство від злочинців, захистити громадян від проявів їх агресії, насилля, пограбувань, убивств. Вона щоденно пов'язана з ризиком для життя і здоров'я, необхідністю постійного спілкування з людьми які мають проблеми із вихованістю і мораллю, вона вимагає постійного психологічного концентрування уваги і пильності [13] та оптимізації заходів ресоціалізації та реадaptaції стосовно останніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Береза Н.В. Судова психологія як складова системи юридичної психології. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 1. 2016. С. 162–166.
2. Мудрак І.А. Віктимологія та пенітенціарна психологія: методичні рекомендації до практичних занять. Луцьк, 2018. 24 с.

3. Положення про відділення соціально-психологічної служби: наказ Міністерства юстиції України 04 лист. 2013 року № 2300/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13> (дата звернення: 28.12.23).
4. Кацавець Р.С. Особливості психологічної реальності осіб та роль пенітенціарної педагогіки у місцях позбавлення волі. *Dictum factum*. 2019. № 2. С. 91–97.
5. Бедь В.В. Юридична психологія: навчальний посіб. [вид. 4-е, стереотипне]. Львів: Новий світ. 2006. 376 с.
6. Назаров О.А. Проблема ефективності психокорекційної роботи пенітенціарного психолога з засудженими в умовах колонії. *Актуальні проблеми психології*. Т. 7. Вип. 17. 2008. С. 126–129.
7. Орбан-Лембрик Л.Е., Кошинець В.В. Юридична психологія: навч. посіб. Чернівці: Книги XXI. 2007. 448 с.
8. Федоришин Г. Місце пенітенціарної психології у системі наукового знання. *Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2011. Вип. 16. Ч. 1. С. 68–80.
9. Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора: наказ Міністерства юстиції України 04 лист. 2013 року № 2300/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13> (дата звернення: 28.12.23).
10. Меркулова Ю.В., Матієнко Т.В. Психологічні аспекти проблем покарання та виправлення засуджених: лекція для студентів денної та слухачів заочної форми навчання. Одеса, 2017. 19 с.
11. Дільна З.Ф., Устрицька Н.І. Психологічні особливості ресоціалізації засуджених. *Порівняльно-аналітичне право*. № 1. 2020. С. 433–436.
12. Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення»: наказ Міністерства юстиції України № 1418/5 від 16.05.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0735-16> (дата звернення: 26.04.2024).
13. Постоленко К.М. Особливості психологічної діагностики особистості засуджених. Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених та осіб з відхиленнями у правовій самосвідомості: матер. VI Всеукр. наук. семінару з міжнародною участю [за ред.: Кузікової С.Б., Щербак Т.І., Щербакіної І.М. та ін.]. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2014. С. 17–20.